

Василь БАЛУШОК
(Київ)

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СТАТЕВО-ВІКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ТА ПОВ'ЯЗАНОЇ З НЕЮ ОБРЯДОВОСТІ

Початок вивчення інституційованого поділу українського традиційного суспільства за віком і статтю як складової його соціонормативної культури припадає на кінець XIX – початок XX ст. Саме тоді відомим німецьким етнологом ¹ Генріхом Шурцом було сформульовано положення про існування в народів, що зберігали в той час первісні порядки, вікових класів і, таким чином, покладено початок вивченню статево-вікової організації ², а франко-бельгійський етнолог і фольклорист Арнольд ван Геннеп виділив у окрему групу пов'язані з нею ритуали переходу і поміж них найтиповіші – ініціації ³. Якраз тоді українські дослідники, ідучи в ногу з передовими європейськими етнологами та творчо використовуючи їх здобутки, відкривають прояви статево-вікової організації і в традиційній соціонормативній культурі українців. Один з перших це зробив М. Зібер, звернувши увагу в статті «Ще раз про братства», надрукованій у журналі «Слово» 1881 р., на схожість парубоцьких громад і, взагалі, общинно-вікової градації селянського соціуму українців з широко розповсюдженою серед народів світу статево-віковою організацією. Пізніше він використав цей матеріал у своїй відомій роботі «Нариси первісної економічної культури». «У багатьох випадках, – писав М. Зібер, – молодь кожної статі окремо, що належить до даної родової групи, утворює особливі суспільні організації, які з усією ймовірністю служать для об'єднання схожих вікових категорій, оскільки й дорослі члени такої групи теж складають особливі асоціації у загальному поділі занять» ⁴. Парубоцькі громади українців, на його думку, були аналогічними до статево-вікових об'єднань родового суспільства, виступаючи їх пережитковими формами ⁵. Приблизно в той же час до аналогічних висновків, проте детальніших і в широкому контексті культур народів світу, дійшов Ф. Вовк. У статті «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (уперше опублікована в 1891–1892 рр.) він писав: «Самі ці товариства – парубоцька та ді-

воцька громади – не що інше, як уламки того, що ми знаходимо ще тепер в майже незайманому вигляді на островах Пало (Palau), в населення Віндія (Vindhya), у хондів (Khonds), у дегуангів (Dehouangs), ураонів (Ouraons), купуїрів (Koupoires) тощо, де хлопці та дівчата живуть у спеціально збудованих для того хатах – dhangar-basa та dhangarin-basa (парубоцька та дівоцька хати), поки візьмуть шлюб, і користуються здебільшого повною волею щодо взаємних відносин»⁶. Тут учений, дуже точно відзначаючи генетичний зв'язок українських парубоцьких та дівоцьких громад кінця XIX ст. зі спілками неодруженої молоді архаїчної доби, разом з тим визначає їх як релікти, свого роду пережитки цих прадавніх організацій, які можна було спостерігати в його часи у так званих «примітивних» народів. Водночас він, як і М. Зібер, не звертає належної уваги на те, що в українській традиційній соціонормативній культурі кінця XIX ст. спілки неодруженої молоді виконували дуже важливу функцію, яку зводили лише до пережиткової аж ніяк не можна. Тоді ж М. Чернишов взагалі зробив висновок про належність означених українських молодіжних спілок та пов'язаних з ними вечорниць, як передшлюбних форм спілкування молоді, до «категорії явищ первісної організації», що нібито в певній формі зберігалися серед українців⁷. Разом з тим В. Боржковський зосередив свою увагу більше не на пережитковості молодіжних громад українців, а на властивих їм рисах та функціях у межах сучасної йому соціонормативної культури селян. Не зацікавившись на відшукуванні архаїчних рис у парубоцьких спілок, він визначив «парубоцтво», як окрему суспільну групу, строго відмінну від одружених чоловіків і «хлопців»⁸.

У відзначеному погляді українських учених кінця XIX – початку XX ст. на молодіжні громади українців відчувається вплив еволюціоністського «методу пережитків». Цей ретроспективний метод дослідження розглядав певні явища сучасної народної культури як пережитки минулого, за якими науковці намагалися реконструювати попередні етапи розвитку. «Взагалі-то це була правильна ідея, – зазначає А. Першиць, – але еволюціоністи розвивали її занадто спрощено й прямолінійно»⁹. І тому на практиці виявлялося, що багато «пережитків» було насправді живими, діючими суспільними інститутами¹⁰.

Подальше дослідження статево-вікової організації українців пов'язане з діяльністю М. Грушевського і його учнів-етнологів (етнографів та фольклористів). Вивчення архаїчної соціонормативної культури та її пізніших типологічних аналогів було почате ними ще в рамках «Семинару примітивної культури» в створеному М. Грушевським 1919 р. у Відні «Українському соціологічному інституті» й пізніше перенесене в Укра-

їну. Сам аналіз українського матеріалу залучені до цих студій науковці (К. Грушевська, Н. Заглада, Ф. Савченко, Є. Смолинська, К. Черв'як, В. Камінський та ін.), під впливом французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, проводили в контексті широкого порівняльного матеріалу з позаукраїнських теренів, який належав і європейським, і так званим «примітивним» народам та їхнім культурам¹¹. У фокусі досліджень перебувала все ж культура українців та їх слов'янських предків. Згадані науковці ставили перед собою завдання «...вести дослідження примітивної культури та її аналогів в соціальній будові старої Русі та сучасному фольклору»¹².

До спеціальних етнологічних праць, що розглядають соціонормативну культуру українців та їхніх етнографічних предків у домодерні часи, належать ряд книг і статей М. Грушевського. У них учений, аналізуючи соціонормативну й святково-обрядову культуру українців та їхніх предків, розглядає функціонування об'єднань молоді за віком і статтю й невіддільних від них посвячувальних ритуалів у межах традиційної статево-вікової градації суспільства¹³. У книзі «Початки громадянства (Генетична соціологія)», яка своїми ідеями щодо розвитку архаїчних етапів розвитку суспільства та його культури, а також універсальних традиційних культурних інститутів людства різних історичних епох багато в чому випередила свій час, М. Грушевський зазначає, що «організація поколінних верств» «існує в різних стадіях родо-племінного і класового устрою»¹⁴. Тобто його позиція відрізняється від позиції етнологів радянських часів, які вважали статево-вікову організацію властивою лише первісному суспільству, а в постпервісних соціумах визнавали існування тільки її пережитків¹⁵. До «форм чоловічої організації» в межах означеної «організації поколінних верств» учений зараховує козацький соціум Запорозжя, а також княжі дружини киеворуської епохи¹⁶. Крім того, він аналізує обряди, які проходили діти та підлітки в родині і громаді (родильні, постриження, посадження на коня та інші) й кваліфікує їх як такі, що належать до великої групи посвячувальних ритуалів, які оформлювали «вступ до відповідних поколінних... розділів родо-племінного колективу», а також «до різних релігійно-політичних організацій»¹⁷.

К. Грушевська, яка спеціально займалася дослідженням архаїчної культури у народів, що зберігали первісний уклад, теж зверталася до вивчення різноманітних явищ традиційної соціонормативної культури українців. Вона відзначала універсальність «поколінної організації суспільства з окремими верствами, парубоцькою і дівочою» й відзначала, що рудиментарні явища з архаїчної статево-вікової організації «безумовно, заховалися у всіх селянських су-

спільствах»¹⁸. У свавільних бешкетах рекрутів-новобранців К. Грушевська вбачала прояви лімінальності ініційованих (посвячуваних). Вона писала, що ритуалізований вступ до «середньої і найважливішої верстви» суспільства (у минулому верстви воїнів) – «стан новобранця – се безумовно, ініціація в повному розумінню»¹⁹.

В. Камінський у своєму дослідженні звичаєвого права українців спеціально зупиняється на аналізі матеріалів, які стосуються парубоцьких громад. Відзначаючи, що «коріння їхнє сягає передісторичної доби», дослідник вважав парубоцькі громади «побутовим» інститутом, що є універсальним для «народів усїєї земної кулі»²⁰. Його сучасник, дослідник обрядів переходу К. Черв'як указував, що «обряд ініціації для тієї людини, яку переводили до категорії дорослих осіб, надавав цій людині права громадянства і права на парування-шлюб із своїми «сестрами» або «братами»²¹. Разом з тим до ініціації він відносив також «деякі родильні обряди, хрестини-постриги, весілля та похорон», тобто не ті ритуали, які сьогодні прийнято вважати власне ініційованими, а споріднені з ними. Гадаємо, тут мала місце не помилка, як можна подумати спочатку, а свідомий пошук самостійного шляху у вивченні обрядовості переходової групи, оскільки всі названі ритуали характеризуються однотипною структурою і мають велику схожість між собою. А робота А. ван Геннепа «Обряди переходу», яка започаткувала відповідну термінологію, в 1920 – на початку 1930-х років, коли працювали названі українські вчені, ще не набула слави недоторканої класики. Є. Смолинська, вивчаючи українські обряди, «що стосуються віку й стану людини», визначала в їх складі й ініціації, зокрема посвячення в парубки²². Н. Заглада у відомому дослідженні традиційної дитячої субкультури українців «Побут селянської дитини» також робила це в рамках концепції Г. Шурца про існування «у всіх народів світу поколінних верств (*Alterklassen*) та об'єднань (*Mdannerbände*)»²³. З наведеної цитати ми бачимо, що терміном «поколінні верстви» українські дослідники початку ХХ ст. позначали те явище, яке сьогодні має назву «вікові класи» (як, власне, й перекладається з німецької термін Г. Шурца *Alterklassen*). А вікові класи і є центральним елементом інституційованої статеві-вікової організації традиційного суспільства, зокрема, в архаїчному його варіанті. Безпосередньо до проблеми існування молодіжних об'єднань, що поділялися за статтю, та ініційованих обрядів, які оформлювали вступ до них, звернувся Ф. Савченко, який назвав свою статтю «Парубоцькі та дівочькі громади на Україні». Однак варто зауважити, що якраз український матеріал у роботі практично майже повністю відсутній. Науковець розглядає в основному факти, що стосуються молодіжних громад

і ритуалів парубоцьких ініціацій у різних європейських народів, залучаючи й порівняльний етнографічний матеріал з інших континентів²⁴. Можна припустити, ця стаття була задумана як складова широкого дослідження, присвяченого саме українцям, можливо, виконуючи роль вступу до нього. У цьому переконує укладена Ф. Савченком детальна програма зі збору даних про молодіжні громади та ініціації в Україні²⁵.

Слід зазначити, що, вживаючи досить широко термін «пережитки», українські вчені 1920–1930-х років вкладали в нього вже інший, ніж еволюціоністи, зміст. Вони цим терміном позначали живі явища народної культури ХІХ – початку ХХ ст., які лише мали архаїчні витоки, будучи дієвими інститутами тодішнього традиційного суспільства та його культурних реалій. Ці вчені вже аж ніяк не вважали означені явища віджитими реліктами старовини, що невідомо чому збереглися до модерних часів, як це певною мірою мало місце в еволюціоністів. Саме такий підхід застосував зачинатель української етнологічної школи 1920–1930-х років М. Грушевський у своїй класичній праці «Початки громадянства (Генетична соціологія)» та інших, задаючи модель теоретичної парадигми своїм послідовникам.

На жаль, наукові пошуки означених українських учених були насильницьки перервані в 1930-х років втручанням у роботу наукових установ репресивної машини комуністичного режиму СРСР, що призвело до ліквідації ВУАН, у межах якої вони діяли, та фізичного знищення самих науковців²⁶. Тому українським етнологам початку ХХ ст. вдалося лише поставити проблему вивчення традиційної статево-вікової організації українців. Якщо їхні попередники – народознавці другої половини ХІХ ст. (П. Чубинський, В. Ястребов, В. Милорадович та ін.), збираючи багатий матеріал, що стосувався парубоцьких громад, кобзарсько-лірницьких гуртів, жебрацьких братств та посвячувальних обрядів, які побутували в цих об'єднаннях, не кваліфікували їх як елементи статево-вікової організації та пов'язані з нею інститути соціалізації й не аналізували їх під цим кутом зору, то названі етнологи вказали саме на це. Вони поклали початок вивченню градації традиційного українського суспільства за віком і статтю, і в цьому їхня заслуга. Разом з тим аналіз функціонування означених інститутів, їх суспільна роль та класифікація, та ще й серед різних суспільних верств українців, у повному обсязі не були проведені. Найбільше звертали увагу дослідники початку ХХ ст. на селянську молодіжну субкультуру (парубоцькі громади та посвячення). Але вони при цьому в основному обмежилися лише встановленням факту належності парубоцьких громад до традиційної статево-вікової організа-

ції, а обрядів прийому в парубки – до ініціаційних ритуалів. Необхідного аналізу структури та символіки цих обрядів саме як ініціаційних не було проведено. Згадані попереду вчені також констатували (проте майже без аналізу матеріалу), що давньоруські княжі дружини та соціум запорожців теж входили до широкого кола чоловічих співтовариств у межах традиційної статево-вікової організації. Більше зробити українські етнологи початку ХХ ст. не встигли.

Несміливі спроби українських науковців періоду «хрущовської відлиги» звернутися до теми української традиційної молодіжної субкультури під цікавлячим нас кутом зору зовсім не передбачали її аналізу в сенсі виявлення рис статево-вікової організації та ритуалів молодіжних ініціацій і за межі описовості, до того ж досить обмеженої, не виходили²⁷. Судячи з усього, цього робити не дозволялося через недопущення оприлюднити факт значних відмінностей між традиційною соціонормативною культурою українців та росіян. Причому це табу поширювалося, очевидно, й на етнологів з інших республік колишнього СРСР та країн так званої «соціалістичної співдружності», оскільки, наприклад, стаття польської авторки 1980-х років, присвячена молодіжній субкультурі українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст., теж не класифікує наведений у ній матеріал з погляду виявлення рис статево-вікової градації та молодіжних ініціацій і характеризується описовістю²⁸.

У зв'язку з цим до початку 1990-х років офіційною точкою зору радянської науки була та, що статево-вікові об'єднання й ініціації молоді властиві лише епосу первісності та народам, що в новітні часи зберегли первісний уклад. У крайньому разі допускалося твердження про їх незначні пережитки в суспільствах, пізніших стадіально за первісні²⁹. Не міг вирізнятися в цьому сенсі й погляд українських учених, які, звичайно, працювали під пильним наглядом партійних функціонерів та ковпаком радянських спецслужб. Зокрема, навіть у термінологічному словнику, вміщеному в навчальному посібнику з етнографії для вищих навчальних закладів «Культура та побут населення України», випущеному вже 1991 року, про ініціації говорить, що це «система звичаїв», «поширена в первісному суспільстві»³⁰.

Спосіб відродити дослідження статево-вікової організації та пов'язаних з нею ініціаційних ритуалів у українців пов'язаний з падінням офіційного марксизму в його радянському варіанті й самої радянської системи на початку 1990-х років, хоча перші прояви цього процесу з'явилися напередодні означеної події. Так, автор цієї статті у публікаціях, що вийшли в Москві (в Україні опублікувати їх тоді було важко), кваліфікував соціальну структуру середньовіч-

них ремісничих цехів в Україні, як типологічно співмірну з первісною статево-віковою організацією, а ритуали посвячення в майстри та давньоруські дружинники, відповідно, як цехові та дружинні ініціації³¹. О. Курочкіну приблизно в той же час (1990 р.) вдалося у статті, присвяченій новорічним ритуальним рядженням українців, провести думку, що новорічне маскування парубочої молоді мало характер «ініціально-посвячувальної церемонії» та дати характеристику випробуванням парубків під час неї, саме як посвячувальним³². А з середини 1990-х років вивчення статево-вікової організації українців та пов'язаних з нею молодіжних ініціацій поступово виокремлюється в самостійний напрям сучасних етнологічних студій³³.

Варто коротко зупинитися на позиції російських етнологів стосовно вивчення молодіжних об'єднань українців та їхньої обрядовості, включно з ініціаційною, позаяк вони, вивчаючи в основному росіян, широко залучають також і український матеріал, а крім того, нерідко поширюють свої висновки на всіх слов'ян. Поміж російських науковців виокремилася два напрямки. Один, предствлений О. Новик, В. Єрьоміною та А. Байбуріним, взагалі висловлює сумніви в існуванні у східних слов'ян (включно з українцями та їх давньослов'янськими предками) ініціаційних обрядів, навіть у архаїчну епоху. Причому, якщо позицію О. Новик, сфокусовану в словах: «...факт існування ініціаційних обрядів у слов'ян не зафіксований»³⁴, можна пояснити установками радянського офіціозу (книга з'явилася 1984 р.), то підхід В. Єрьоміної та А. Байбуріна (1990-і рр.) видається не зовсім зрозумілим. Тим паче, що А. Байбурін, аналізуючи рекрутчину з погляду обрядової класифікації та відзначаючи її належність до ритуалів переходу, вказує, що вона «навантажувалася... яскраво вираженою ініціаційною символікою»³⁵. При цьому дослідник встановлює цілу низку ознак, які, за його словами, споріднюють рекрутчину з ініціаційними обрядами. В іншому місці А. Байбурін, розглядаючи обряд постригів у слов'ян, заперечує тим ученим, які відмовлялися бачити в ньому релікт ініціації, зазначаючи, що «це один з багатьох видів ініціацій»³⁶. В. Єрьоміна теж допускає аналогічні суперечливі висловлювання, при досліджуючи східнослов'янський фольклор³⁷.

Зважаючи на позицію цих учених, доречно зробити таке зауваження. Заперечуючи існування пов'язаних зі статево-віковою організацією ініціацій у східних слов'ян, як в доісторичні часи, так і пізніше, дослідники часто посилаються на деякий «класичний» варіант цього ритуалу, мовляв, відсутній у слов'ян і характерний для первісних та прирівнюваних до них народів модерних часів. При цьому ініціації обов'язково

вважаються багатьма дослідниками універсальним інститутом. Але дослідження тих етнологів, які займаються вивченням ініціацій у архаїчних суспільствах на конкретному матеріалі, показують, що поняття «класичні ініціації» фактично штучне і є результатом кабінетної творчості вчених. Конкретний матеріал демонструє, що, по-перше, і в первісну епоху не в усіх народів ці обряди побутували, а по-друге, там, де вікові ініціації існували, вони дуже різнилися в кожному окремому суспільстві. Серед найпоширеніших «відступів» від «класичної» картини називають розтягування ініціацій на тривалий час, дозвіл одружуватися до проходження ініціаційних обрядів чи їх завершення, виділення ініціанта із соціуму чисто символічне, а не просторове (що вимагається ініціаційною символікою), перетворення посвячень з групових на індивідуальні, відсутність фізичних випробувань та включення останніх до складу інших обрядів і т. п.³⁸ Наприклад, відомий радянський етнолог С. Токарев класичними вважав ініціації австралійських аборигенів³⁹. А дещо пізніше інший радянський етнолог Ю. Семенов довів, що характерні риси ініціацій австралійських аборигенів, зокрема розтягування їх на тривалий час, були викликані до життя конкретною специфічно австралійською ситуацією розвитку соціонормативної культури, а саме намаганням відтермінувати перехід хлопчиків до чоловічої групи дядьків, що для більшості інших народів не характерно⁴⁰.

Інший напрямок означених досліджень в Росії предствлений Т. Бернштам, Г. Любимовою, І. Морозовим, які на основі широкого фактичного матеріалу констатують існування в росіян, українців та інших слов'янських народів розвинутої градації за віком і статтю, складовими якої були (і є там, де зберігаються елементи традиційної культури) певні ритуальні дії з переходовою семантикою. В окремих випадках це справжні ініціації, але для російської традиційної культури в основному характерним є виконання ролі молодіжних ініціацій іншими типами обрядів та прирівнюваними до них реаліями духовної культури – календарними святами та обрядами, іграми з переходовою семантикою і т. п.⁴¹

Таким чином, українські етнологи кінця XIX – початку XX ст. не тільки перебували на передових рубежах світової науки, не відстаючи від своїх колег з інших країн, але й здійснювали серйозні дослідження в означеній царині соціонормативної культури, до яких ми тепер тільки повертаємося. Зрозуміло, що, якби не репресії радянської системи, українська етнологічна наука зараз мала б дуже вагомий здобутки та досягнення. Але цього не сталося. Тому сьогодні слід усебічно вивчати спадщину наших репресованих попередників і продовжувати почате ними.

¹ Наука, об'єктом дослідження якої є етнічні спільноти, а предметом вивчення їхня етнічна структура та культура, у різних країнах має власну специфіку. Ця специфіка значною мірою відбивається в її назвах, що є різними в різних наукових шкіль народознавства (в найширшому сенсі): соціальна та культурна антропологія, (етно)соціологія, етнографія, етнологія тощо. Проте всі ці наукові школи, будучи досить різними, мають багато спільного і виступають фактично єдиною наукою в різних національно-регіональних варіантах. Усі ці наукові варіанти ми, аж ніяк не забуваючи про їх відмінності, для зручності все ж умовно об'єднуємо під назвою «етнологія», яка, включаючи теоретичний аспект та маючи давню традицію використання цього терміна в багатьох країнах світу (див.: *Бромлей Ю.* К вопросу о неоднозначности исторических традиций этнографической науки // Советская этнография. – 1988. – № 4), думається, може вживатися в цьому значенні.

² *Токарев С.* История зарубежной этнографии. – М., 1987. – С. 109–112.

³ *Ван Геннеп А.* Обряды перехода. Систематическое изложение обрядов. Пер. с франц. – М., 1999. Книга вперше з'явилася на початку XX ст.

⁴ *Зибер Н.* Очерки первобытной экономической культуры. – С.Пб., 1899. – С. 376.

⁵ Там само. – С. 352.

⁶ *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 228–229.

⁷ *Чернышов Н.* К вопросу о «парубоцтве», как особой общественной группе // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 505.

⁸ *Боржковский В.* «Парубоцтво», как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 766.

⁹ *Перишиц А. И.* Достоверны ли свидетельства «современных предков»? // Природа. – 1984. – № 2. – С. 90.

¹⁰ *Марков Г.* История этнографической науки // *Этнография: Учебник / под ред. Ю. В. Бромлея и Г. Е. Маркова.* – М., 1982. – С. 22.

¹¹ *Шевчук Т.* Поняття культурного комплексу в українській фольклористиці 1920-х років // *Матеріали до української етнології.* – К., 2004. – Вип. 4 (7). – С. 264–265.

¹² *Шевчук Т.* Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу // *Народна творчість та етнографія.* – 1996. – № 4. – С. 75.

¹³ *Грушевський М.* Початки громадянства (Генетична соціологія). – Відень, 1921; *Його ж.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – К., 1923. – Т. I.

¹⁴ *Грушевський М.* Початки громадянства. – С. 315.

¹⁵ *Трайде Б.* Организация поло-возрастная // *Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура.* – М., 1986. – С. 119–121.

¹⁶ *Грушевський М.* Початки громадянства. – С. 316.

¹⁷ *Грушевський М.* Постриження й інші обряди, відправлені над дітьми й підлітками. Програма Культурно-історичної комісії ВУАН. – Вип. III (б. м. і р.). – С. 1.

¹⁸ *Грушевська К.* Прохальні обходи (Кілька зауважень з приводу новішої літератури) // *Наукові архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України (далі – ІМФЕ).* – Ф. 27-3. – Од. зб. 116. – Арк. 2, 9 (опубліковано: *Грушевська К.* Прохальні обходи.

- Кілька зауважень з приводу новішої літератури // Матеріали до етнології і антропології. – Л., 1929. – Т. XXI–XXII).
- ¹⁹ Там само. – Арк. 9.
- ²⁰ Камінський В. Нариси звичаєвого права України. – К., 1928. – С. 5.
- ²¹ Черв'як К. Весілля мерців: спроба соціологічно пояснити обряди ініціації. – Х., 1930. – С. 9.
- ²² Смолинська Є. Пережитки примітивної обрядовості в українському побуті // ІМФЕ. – Ф. 1–2 дод. – Од. зб. 302. – Арк. 8 зв. (опубліковано: Смолинська Є. Пережитки примітивної обрядовості в українському побуті // Етнічна історія народів Європи. – К., 2003. – Вип. 15).
- ²³ Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т. 1. – С. 22.
- ²⁴ Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 3.
- ²⁵ Савченко Ф. Програма для збирання матеріалів, що вяснюють значіння парубоцьких та дівоцьких громад на Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 3. – С. 91–92.
- ²⁶ Скрипник Г. Світлої пам'яті подвижники української науки (замість передмови) // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 3–7.
- ²⁷ Див., напр.: Кувеньова О. Про деякі традиційні народні молодіжні ігри та розваги // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2.
- ²⁸ Czarnocka L. Stowarzyszenia młodzieży wiejskiej na wsi Ukrainiskiej w II połowie XIX w. – na początku XX wieku // Lud. – 1984. – Т. 68.
- ²⁹ Токарев С. Ранні форми релігії і їх розвиток. – М., 1964. – С. 215.
- ³⁰ Культура і побут населення України. Навчальний посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К., 1991. – С. 229.
- ³¹ Балушок В. Обряди і обычаї життєвого циклу українських цехових ремісників (XVI – середина XVII в.) // Советская этнография. – 1987. – № 2; Його ж. Исцеление Ильи Муромца: древнерусский ритуал в бытине // Советская этнография. – 1991. – № 5.
- ³² Курочкін О. «Цигани» з Червоної Греблі // Пам'ятки України. – 1990/1991. – № 1. – С. 63.
- ³³ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 65–85; Його ж. Традиційні ініціації українців // Другий міжнародний конгрес українців. – Л., 1993; Його ж. Ініціації запорозьких козаків // Слово і час. – 1994. – № 6; Його ж. Парубочі ініціації в українському традиційному селі // Родовід. – 1994. – № 7; Його ж. Кобзарська присяга // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8; Його ж. Традиційні ініціації українців // Український світ. – 1996. – № 1/3; Його ж. Головний ритуал Січі // Слово і час. – 1998. – № 3; Його ж. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Л.; Нью-Йорк, 1998; Чеховський І. Ритуальна посвята через танець // Берегиня. – 1999. – № 1; Гримич М. Традиційний святогляд українців т етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С. 233–241; Аксьонова Н. Персонажі українських народних ігор як релікти обрядів ініціації (за матеріалами Слобожанщини кін. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5).
- ³⁴ Новик Е. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме (Опыт сопоставления структур). – М., 1984. – С. 13 (прим. 2).
- ³⁵ Байбурич А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – С.Пб., 1993. – С. 63.
- ³⁶ Там само. – С. 60, див. також про відображення ініціацій у слов'янському фольклорі на с. 65.
- ³⁷ Еремина В. Ритуал и фольклор. – Ленинград, 1991. – С. 3, 24, 156 та ін.
- ³⁸ Путилов Б. Миф – обряд – песня Новой Гвинеи. – М., 1980. – С. 340 і наст.; Шнирельман В. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной робовой общины. – М., 1986. – С. 289–292; Файнберг Л. Механизмы социализации // История первобытного общества. Эпоха классового образования. – М., 1988. – С. 289–292; Hauser-Schdublin B. Kulthduser in Nordneuguinea (Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Vцlkerkunde Dresden. – Bd. 43). – Berlin, 1989. – S. 245, 251; Тендрякова М. Мужские и женские возрастные инициации (вариант постановки проблемы) // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 4. – С. 32.
- ³⁹ Токарев С. Ранні форми релігії і їх розвиток. – С. 217, 222.
- ⁴⁰ Семенов Ю. Происхождение брака и семьи. – М., 1974. – С. 216.
- ⁴¹ Бернштам Т. Обряд «крещения и похороны кукушки» // Материальная культура и мифология (Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. XXXVII). – Ленинград, 1981. – С. 179–203; Її ж. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. Половозрастной аспект традиционной культуры. – Ленинград, 1988. – С. 53–54, 58–59, 80–116, 212; Любимова Г. Обрядовые игры с переходной семантикой в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4; Морозов И. Отрок и сиротинушка (возрастные обряды в контексте сюжета о похищенных детях) // Мужской сборник. – Вип. 1. Мужчина в традиционной культуре: Социальные и профессиональные статусы и роли. Сила и власть; Мужская атрибутика и формы поведения. Мужской фольклор / Сост. И. А. Морозов, отв. ред. С. П. Бушкевич. – М., 2001.

